

Момчило Павловић

УДК 94:355.425.4(497.11)“1941”

Институт за савремену историју,
Београд

Немања Митровић

докторанд, Филозофски факултет,
Београд

КОСТА МИЛОВАНОВИЋ ПЕЋАНАЦ И ФОРМИРАЊЕ ЧЕТНИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ НА ЈУГУ СРБИЈЕ 6. АПРИЛ – 27. АВГУСТ 1941. ГОДИНЕ

Апстракт: Рад се бави активностима војводе Косте Миловановића Пећанца од 6. априла до објављивања *Прогласа драгом народу* 27. августа 1941. У том петомесечном периоду Пећанац је успео да организује четничке одреде широм Србије, а највише на простору југа Србије, у Топлици, Јабланици и лесковачком крају. У раду су истакнуте активности Косте Миловановића Пећанца на успостављању, организацији и активностима четничких одреда и њиховој улози у бурним догађајима 1941. године. Посебно је истакнут политички и војни оквир одлука које је доносио Пећанац.

Кључне речи: југ Србије, Други светски рат, покрет отпора, устанак, Коста Пећанац, четничка организација, Крста Михајловић, Немци, Проглас драгом народу.

Већ првих дана од немачког напада на Југославију расуло и пораз југословенске војске видели су се и на југу Србије.¹ На том простору расформиране су три дивизије; народ је њихово оружје склонио и касније употребио. Поред друмова су лежали напуштени топови и

¹ У лесковачком крају операције током Априлског рата биле су завршене 13. априла, расформиравањем јединица Власинског одреда и заробљавањем или растурањем делова Дринске дивизије која се налазила у повлачењу правцем Прокупље–Куршумлија–Медвеђа. Одлуку о распуштању Власинског одреда донео је њен командант генерал Павле Павловић на састанку са командантима пукова и генералштабним официрима, одржаном 12. априла у Лебану, а усред фактичког опкољавања од стране Немаца, лошег стања у војсци и непостојања везе са вишом командом. Више о Априлском рату у овом крају у: Милош Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини*, Београд 2020; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, II, Ljubljana 1984; Живан Стојковић, „Априлски рат 1941“, *Лесковачки зборник*, бр. 24, Лесковац 1984, 215–243; Никола П. Илић, „Немачко бомбардовање Лесковца 1941. године“, *Лесковачки зборник*, бр. 35, Лесковац, 1995, 371–375; Милош Жикић, „Лесковац и околина у Априлском рату“, *Лесковачки зборник*, бр. 59, Лесковац, 2019, 291–304.

коморе. Локално становништво је развлачило војну опрему, растављало топове за раонике и друге намене, вукло и закопавало пушке, митраљезе и муницију. Шумама су лутале гомиле војника без било какве команде. Они који нису били заробљени враћали су се у своја села, а сура војничка одела префарбавали у црна.² Такво стање је било више него погодно за герилско ратовање и пружање отпора од стране свих оних који се нису мирили са окупацијом.

Иако је земља окупирана и раскомадана, а војска капитулирала, појединачног отпора је и даље било. После Априлског рата у Југославији, посебно у Србији, није престало да се пуца на непријатеља, а убрзо се сазнало да Коста Миловановић Пећанац ради на стварању организације четника.³

Природно је било да се у Топлици и на ширем простору југа Србије појави организовани отпор непријатељу, не само због традиције (Топлички устанак – први и једини организовани устанак у Првом светском рату), него и због поновне бугарске и арнаутске опасности, као и великог утицаја који су Коста Миловановић Пећанац и његови ратни другови имали на том подручју. Пећанац је у то време већ био легенда. Велика, јуначка и крвава епопеја Топличког устанка донела му је после ослобођења чин резервног капетана, Карађорђеву звезду са мачевима, поред готово свих ратних савезничких одликовања, као и репутацију једног од најпознатијих и најхрабријих четничких војвода.⁴ Према речима једног савременика, Пећанац је био легендарна фигура „бунтовника, устаника, осветника, борца, кондотијера из српског четничког покрета, лукавог и довитљивог српског сељака који се родио у ропству те му је непрекидна борба за опстанак и преживљавање веома јако формирала смелост и необичну лукавост,

² „У Топлици, имали смо те користи од капитулације војске што су се са баченим оружјем вежбали и сви чобани, и то не само пушком и карабином, већ и са лаким и тешким митраљезима. Са бомбама су чобани код нас у Пустој Реци ловили рибу.” Аутор пише да је слушао дечкиће од осам година како саветују један другог и објашњавају чобанкама: „Само гу одшрафи, чукни о камен па баци у вир и легни иза камена; кад груне експлозија, чекај испод вира и хватај рибе кад их вода носи кроз брзак” (Милош Младеновић, *Лажни идоли и варљиви идеали*, Лондон 1965, 24).

³ Коста Пећанац, председник Удружења четника од 1932. и јунак Топличког устанка, после краткотрајног Априлског рата започео је активност најпре на југу Србије (у Топлици, Јабланици и Пустој Реци), а убрзо и у читавој Србији, односно у оном делу који је преостао од ње. Нешто касније на западу Србије Драгољуб Михаиловић је формирао групе и одреде које су мање-више предводили официри и подофицири поражене југословенске војске. Они су усвојили назив Југословенска војска у отаџбини, али су и они у народу били познати као четници. Тек после напада Немачке на СССР своје одреде су формирали и комунисти. Више о Кости Миловановићу Пећанцу у: Момчило Павловић, Божица Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац, 1879–1944*, Београд 2006.

⁴ Момчило Павловић, Божица Младеновић, *нав. дело*, 334.

довитљивост и крајње неповерење. Када се са њим разговарало увек се могло да примети како, тобож немарно гладећи своју рашчупану браду, он пажљиво мери и испитује сваку реч свога саговорника. Он је увек био на опрезу као некада у планинама Јужне Србије у славној Скопској Црној Гори и на Козјаку где је свака увала, свака стена, свако стабло могло да буде заседа и погибија”. Његово име је значило много српским борцима за слободу и десетине хиљада старих четника признавало га је за свог шефа, пише Краков.⁵ Сличан став о Пећанцу имали су Влада и Генералштаб. За врх државе и војске он је био једина личност са довољно ауторитета која би била у стању да организује герилски отпор у случају рата.

Дан уочи напада Немачке на Југославију и разорног бомбардовања Београда, 5. априла 1941, Коста Миловановић Пећанац, временски војвода од 62. године, постављен је за команданта свих четничких одреда Краљевине Југославије наредбом министра војске и морнарице, а у сагласности Врховне команде, стр. пов. ђ. бр. 36/41 и наређења команданта Пете армијске области стр. пов. ђ. бр. 1816/41.⁶ Војводи Миловановићу је стављено у дужност да у случају рата и повлачења југословенске војске остане у позадини непријатељске војске ради организовања герилског ратовања на рејону Рашка – стара тромеђа, српско-турско-бугарска граница и по дубини ка северу и југу Србије.⁷ О овоме сведочи писмо Милорада Величковића,

⁵ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, књ. 1, Минхен 1963, 123.

⁶ Војни архив (ВА), (раније Архив Војно-историјског института-АВИИ), Недићева архива (Нда), к. 33А, ф. 12

⁷ Послератни активисти Озне, касније Удбе, који су ревносно прикупљали податке о активностима четника Косте Пећанца како би се обрачунали са њима, наредбу тумаче на следећи начин: „Ова наредба нам јасно говори да је југословенска Влада очекивала пропаст своје државе, спремност на капитулацију пред немачком и италијанском војском, без да је радила на одбрани наше земље. Да би се Влада обезбедила док се налази у емиграцији, јер је предосећала и знала да се српски народ неће умирити и помирити са капитулацијом и окупацијом, а да не би дошао на челу побуњеног народа човек који није уживао краљево поверење, постављен је Коста Пећанац, оронули и излапели старац, који је био режимски и дворски човек, мада је према неким доказима био немачки шпијун још од пре рата, да је ишао илегално 1940. на састанак у Софију са министром иностраних послова Трећег рајха, Рибентропом, где је добио задатке за рад после окупације Југославије, примио велику суму новца и обећан му је добар положај у окупираној Србији. Да је ово било тачно показале су чињенице да је Пећанац после окупације склопио пакт са Немцима и ставио им се отворено у службу”. Материјал (елаборат) Удбе срезва Лесковац под насловом *Четници Косте Миловановића - Пећанца 1941. и 1942.* који су саставили „обрађивачи” Никола Илић, који је касније писао, између осталог, и о четницима и Миливоје Вучковић, као и „сарадници” Добривоје Станојковић, Мирко Најдановић, Божидар Радовановић и Слободан Божиновић. Материјал носи датум 28. децембар 1960. и чува се у Народном музеју у Лесковцу, рег. бр. 1219. Читава поглавља из материјала касније су у више наврата локални историчари мање-више преписивали. Тако је један сиров и полуписмен материјал

упућено 30. јануара 1942. генералу Стевану Радовановићу, команданту Недићеве жандармерије, у којем, између осталог, стоји: „Коста Пећанац 4. IV 1941. послао ми је поруку из Београда да га 6. IV чекам у Нишу. Састали смо се 7. IV у Нишу. Војвода К. Пећанац је донео са собом наредбу г. министра војске и морнарице стр. пов. ђ. бр. 3645 (прве две цифре се у свим документима слажу), с којом наредбом смо отишли код команданта Пете армије, дали смо требовања на основу којих смо из магацина у нишком граду добили одело, обућу, пушке, муницију и бомбе, као и друге потребе за 600 људи. Све смо отерали у Белољин. 8. IV увече разделили смо четницима оружје, одело и друго и распоредили их у три групе. Прва група упућена је у правцу старе српске границе ка Преполцу. Друга група ка Блажеву, а трећа је група пошла са нама уз Топлицу, правац село Жуч – Мерћез – Луково – Луковска бања, док нисмо дошли у планину Копаоник на месту званом Слепи Јелак. Све три групе кренуле су из Куршумлије свака у свом правцу 10. априла прошле године у 4 сата изјутра”, истога дана када су Немци ушли у Прокупље.⁸

Слично видимо и у извештају генерала Живка Станисављевића, ратног команданта Пете армијске области. Међутим, генерал рапортира да се Пећанац појавио у његовом штабу пре почетка немачког напада. Он, такође, помиње и наредбу министра војног по којој је Пећанац требало да оперише у области Копаоника и на основу које је Пећанцу и десетак људи који су били у његовој пратњи дато оружје, муниција и новац. Како би Штаб Пете армијске области могао да изда потребни материјал, може се закључити да је постојало и наређење Министра војске и морнарице о томе. Оно такође није сачувано, а једино што се зна јесте да је Пећанцу требало да се изађе у свему у сусрет.⁹ Кесеровић је на саслушању 1945. изјавио да је видео пуномоћје команданта Пете армије генерала Владимира Цукавца који је наредио Пећанцу, у име Врховне команде, да у отаџбини продужи четничку акцију.¹⁰

са мноштвом контроверзних и непроверених исказа сведока постао историјски извор првог реда, а подаци изнети у њему историјске чињенице и „права” истина локалних историографа. Иако је наредба цитирана више пута, а у свим објавама и другим актима К. Пећанца стално помињана, њен оригинални текст о постављењу Пећанца за команданта свих четничких одреда до сада није пронађен. Међутим, како је цитирају и многи писци у емиграцији, а нико је није оспоравао у земљи, то се са сигурношћу може претпоставити да је постојала. Међутим, Душан Симовић, генерал, пучиста и министар владе 27. марта 1941, после рата у Југославији није могао да се сети да је таква наредба издата. Роксанда Васиљевић, снаха Косте Пећанца, наводи да је дуго чувала и овлашћење свих банова Пећанцу да организује четничку акцију.

⁸ Момчило Павловић, Божица Младеновић, *нав. дело*, 174.

⁹ Милош Жикић, *нав. дело*, 109–110.

¹⁰ Суђење члановима политичког и војног руководства организације Дрaже Михаиловића, *Стенограмске белешке*, Београд 1945, 201.

Ови искази, као и неки други подаци, вели Борковић, дају нам основе да закључимо да је Пећанчева група била прва четничка формација и уопште прва национална оружана формација, која је створена још пре капитулације Краљевине Југославије.¹¹ До сличног закључка дошао је и историчар Драгољуб Петровић у чланку објављеном у Војноисторијском гласнику 1968. године.¹²

Иако је Војска Краљевине Југославије имала посебне планове и упутства за четничко ратовање, највише војне власти нису озбиљније рачунале на четничка удружења као основне носиоце те активности. Југословенска војска је од 1940. године имала у свом саставу и јуришне/четничке одреде и засебну команду. Та Четничка команда требало је, према плану, да буде носилац герилског начина ратовања у случају да читава југословенска војска пређе у герилу. Њој је, дакле, била предодређена кључна улога у адаптирању на нов начин ратовања. Такође, она је требало да буде носилац диверзантског и обавештајног рада. Извршавање поменутих задатака није дошло до изражаја током Априлског рата јер краткотрајан отпор војске није пружио довољно места и времена за озбиљнију организацију и акције.¹³ Какав је требало да буде однос старе четничке организације предвођене Костом Пећанцем и Четничке команде југословенске војске није до краја јасно. Познато је на основу обавештења упућеног 2. априла из Кабинета министра војске и морнарице генералу Михаилу Михаиловићу, команданту

¹¹ Милан Борковић, *Контареволуција у Србији, квислиншка управа 1941–42.* књ. 2, Београд 1979, 175.

¹² Драгољуб Петровић, „Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка октобра 1941. године“, *Војноисториски гласник*, бр. 2, Београд 1968, 173–202.

¹³ Јуришне/четничке јединице биле су најмлађе формације Југословенске војске. Оне су формиране маја 1940. године. Прво разматрање герилских јединица забележено је у ратном плану „С“, усвојеном почетком 1940. Он је, према изјавама генерала Душана Симовића, пуковника Бранка Поповића и других предвиђао и рад герилских одреда у позадини непријатељске војске. Слично ангажовање предвиђали су и планови „Р-40“ и „Р-41“ који су касније били донети. Одлуку о формирању Четничких одреда донео је министар војске и морнарице генерал Милан Недић 8. маја 1940. године. На приговор Влатка Мачека да израз „четнички“ асоцира на великосрпске аспирације и да је стриктно везан само за Србију, од 10. јула па све до 1. априла 1941. године за званичан назив ових јединица коришћено је „Јуришни одреди“. После тога стари назив је враћен. Било је укупно седам четничких батаљона распоређених по армијским областима (формирање седмог батаљона започето је 1. априла 1941. и није до краја спроведено). Тако се у Нишу налазио 5. четнички батаљон. Штаб Јуришне/Четничке команде налазио се до 1. априла у Петворадинској тврђави, а после тога у Краљеву. (Aleksandar Životić, „Četničke jedinice vojske Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2011), 40–41).

Јуришне/Четничке команде, да је дошло до састанка са Пећанцем и да је резултат разговора била одлука штаба Јуришне команде упућена 4. априла Кабинету министра војног да Коста Пећанац организује четнике у рејону Ртња – све до Козјака. Како било, априлски крах значио је крај и за ову формацију чији се штаб са остацима јуришних јединица после повлачења предао Немцима у Сарајеву 18. априла.¹⁴ Капитулацијом Југословенске војске Пећанац је био препуштен сам себи и са наредбом у џепу могао је самостално и својевољно да организује четничке одреде и поставља војводе.

Нема довољно података да би се реконструисало кретање К. Пећанца у Априлском рату, али изгледа да је он већ 6. априла 1941. из Куршумлије, односно са Копаоника, почео да организује четничке одреде. Прво седиште Горског штаба било је у Луковској Бањи, али је убрзо премештено на планину Соколовицу, у средиште бунтовног народа из 1917. године, онде где је Пећанчев утицај био највећи.¹⁵ Легендарно име Пећанца, разграната мрежа четничких пододбора,¹⁶ као и чињеница да се у скоро сваком месту знало ко су истакнути четници иду у прилог томе да је становништво почело да прилази четницима чим се сазнало да је Пећанац поново формирао Горски штаб четничких одреда на Копаонику.

Како би охрабрио родитеље да шаљу своју децу у четнике и показао праведност, Пећанац је и свог сина Милана повео у шуму. Постоје две верзије о укључењу његовог сина у четничке одреде.¹⁷ По једнима, априла 1941. године у данима капитулације југословенске војске Пећанац се, избегаваши заробљавање, повлачио са сином Миланом из Куршумлије у Луковску Бању, а затим је отишао на Копаоник. По другој верзији, непосредно после капитулације Пећанац је послао поверљивог четника у Куршумлију да му доведе сина Милана. Софија, Пећанчева супруга, вратила је четника, јер није хтела да се раздваја са сином. Четник се потом вратио на Соколовицу и пренео Пећанцу шта се десило у Куршумлији. Стари војвода је био неумољив: „Вежите кучку за бандеру, а Милана ми доведите. И он има обавезу да брани земљу, као и сви други”.¹⁸ Милан Пећанац је постављен за војводу Куршумлијског, а његов одред се на територији Куршумлије и Топлице са нарочитом жестином борио против партизана.¹⁹

¹⁴ Velimir Terzić, *нав. дело*, II том, 410–11.

¹⁵ Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола П. Илић, *Четници у лесковачком крају 1941–1944*, Лесковац 1993, 15.

¹⁶ У време Четничког конгреса одржаног у Скопљу 1938, када је Пећанац поново изабран за председника, било је више од 1000 четничких пододбора.

¹⁷ Породица Косте Пећанца живела је у Београду до пролећа 1941. године. Пред почетак рата Софија Пећанац се са сином Миланом вратила у Куршумлију, а војвода Пећанац је из Београда кренуо на извршење задатка добијеног од врха.

¹⁸ Казивање Роканде Васиљевић.

¹⁹ Момчило Павловић, Божица Младеновић, *нав. дело*, 315.

Дакле, четничка организација Косте Пећанца настала је у време Априлског рата 1941. према овлашћењу највиших војних власти Краљевине Југославије, са конкретним задацима. Међутим, када је војска капитулирала и срушена државна структура, настала је нова ситуација за самог Пећанца и за четничку организацију, једину преосталу оружану формацију.

Вест да је Пећанац у шуми и да не само што се није предао Немцима нити пао у заробљеништво већ да спрема устанак против окупатора за неколико дана продрла је и у најзабаченија села Топлице, Јабланице, Поморавља, као и читаве Србије. Шириле су се гласине о томе како је Пећанац формирао своје одреде који ће дићи устанак и ослободити Србију, и како штити границу од упада Арнаута. Пећанац је у то време слао курире на све стране Јабланице, Топлице, Косанице, Поморавља, источне Србије, Космета и Македоније, позивајући у свој Горски штаб некадашње ратне другове, четнике из побуне у Топлици и Јабланици 1917, офицере и подофицере југословенске војске, жандарме, угледне грађане, истакнуте ратнике из ратова 1912–1918. и друге. Он их је примао, разговарао са њима, прикупљао податке о стању на терену, образлагао циљеве своје борбе тражећи подршку за своју мисију. Од оних од којих је добијао сагласност тражио је да положи заклетву краљу Петру II, да прихвате сурове четничке законе, а неким је одмах делио четничка звања четовођа или војвода и одређивао им терен на којем је требало да формирају четничке одреде. Касније, Пећанац је потписивао једну типску наредбу команданта четничких одреда којом су појединци „произвођени за народне четничке војводе” прихватајући, између осталог, и 11 посебних задатака.²⁰

Један посетилац штаба на Соколовици пише како су свуда уз планину биле распоређене страже. „Страже су само пазиле да не наиђу Немци. Када су наилазили сељаци и други цивили, страже су им показивале пут ка врху планине, где се налазио логор и штаб војводе Пећанца. Кад смо стигли горе, била је то једна зараван, ту беше доста људи из народа, који су дошли као и ми. Четнике смо јасно препознавали по томе што су имали кокарде на шубарама или шајкачама. Показали су нам војводин шатор. Неколико месеци после ове посете склепана је од грубо тесаних дасака и блата кућица, блатнара, врло ниских плафона са две собе, два кревета, пуна влаге и мемле права болештина.²¹ Пећанац нас је љубазно дочекао и примио стојећи. Свакога од нас је по нешто питао, између осталог, оне старије, да ли је учествовао у народном устанку 1917. године. Кад смо завршили разговоре, Пећанац је диктирао, а капетан Бранко Боричић, написао за сваког од нас Објаву (такав је био наслов тог документа). Свакога

²⁰ Архив Србије (АС), Фонд Безбедоносно-информативна агенција (БИА), II/45. Заплењена архива Косте Пећанца, *Типска наредба о постављању четничких војвода*.

²¹ Казивање Р. Васиљевић.

од нас Пећанац је у тим објавама предложио за неко одликовање, а оне који су учествовали у устанку 1917. предложио је за одликовање орденом Карађорђевог звезде. Поучио нас је да те објаве чувамо као највећу тајну”.²²

Овај посетилац је даље испричао да се спавало по земуницама, а она у којој је он спавао била је пуна бува, застрта травом и папрати. Штабни сто за планирање акција, који је уједно служио и као трпезарија, описан је на следећи начин: „Насред заравни, посечена је једна велика, дебела буква чије је стабло дуго десетине метара. Стабло је затесано одозго и служило као трпеза за постављање јела. Са обе стране такве трпезе били су постављени балвани за седење. Дебели пањ на челу трпезе био је подешен да ту седи војвода, односно надвојвода како су га неки титулисали.” На том месту и на тој трпези је војвода 1941. прославио своју крсну славу Свету Петку, којом приликом су му жена Софија из Куршумлије и млада снаха Роксанда донеле славски колач и свећу.

„Ујутру, кад је војвода Почек-Моравски прочитао дневну заповест постројеним четницима, из шатора је дошао стари војвода Пећанац и од Почека примио рапорт, а затим сео на буков пањ, подигао је чашу, прекрстио се и наздравио шљивовицом, свима нама који смо као гости већ седели за трпезом. Ту, за трпезом, су седели и остали четници. Било је идилично и врло пријатно”.²³

По мишљењу овог аутора, Пећанац није одавао утисак јаке личности. Био је помало лукав и неискрен, волео је шалу, и као човека из народа његово опхођење било је приступачно и срдечно. Био је прави делија, висок, лепо грађен, увек лепо обучен у шумадијско народно одело са шубаром и кокардом. Све у свему, остављао је добар утисак и уливао поверење. Друкчију слику Пећанца даје један припадник Михаиловићевих четника који пише: „огромна неписмена људина, која је физички личила на медведа, али је по карактеру био препреденији од лисице”.²⁴ Пећанца је као сенилног и досадног старца доживео Божидар Стојановић Дренички из Медвеђе који је са стрицем Милојем јуна посетио Горки штаб, али незадовољан сазнањем да Пећанац одржава везе са Аћимовићем и немачким војним заповедником одбио је понуђену војводску титулу, орден и земљу после рата, као и задатак да на Косову организује четнички одред. Ипак, прихватио је да буде уписан у Медвеђански четнички одред под командом војводе Михајла Арсића из Црног Врха.²⁵

²² Александар Марковић Туларски, *Бурни дани грађанског рата на југу Србије: Четници и равногорци у Јабланици 1941–1945*, Београд 1996, 103.

²³ Исто, 104.

²⁴ Момчило Павловић, Божица Младеновић, *нав. дело*, 178.

²⁵ Божидар Стојановић се после повратка са Соколовице у Медвеђу приближио партизанима. Био је један од првих бораца Јабланичког партизанског одреда, формирањем Првог јужноморавског партизанског одреда постављен је за команданта

Александар Марковић Туларски, чији је опис горе дат, пише и да Пећанац није имао неких систематских критеријума за наименовање четничких војвода. „Он је најчешће именовао за војводе преживеле четовође и учеснике из народног устанка 1917. године, затим резервне офицере – ратнике и угледне људе које би му предложила група грађана; људе које је лично познавао као способне за такву дужност. Међутим, може се слободно рећи да се није лако и намах одлучивао да некога именује за војводу. При именовању војвода, Пећанац је издавао декрет са својим потписом и придржавао се старих народних обичаја и традиције па је, по узору на имена Топлице Милана, Косанчић Ивана, уз лично име додавао и назив нпр: Јабланички, Медвеђски, Козјачки, Шарпланински, Гајтански и сл. [...] Приликом наименовања војвода није било неке свечаности, читана је само заповест испод заставе и наименоване војводе добили су од главног команданта, четника, војводе Косте Пећанца усмене савете и упутства за рад на терену”.²⁶

Основна формацијска јединица Пећанчевих четника био је одред. На челу одреда се налазио наименовани војвода чија је дужност била да оформи јединицу. Регрутација је вршена под паролом: „Борба против окупатора за слободу“. За привлачење људи коришћена су разна обећања. Војводе и сам Пећанац обећавали су бесплатну поделу земље, ордење, враћање војника из логора, па чак и укидање пореза. Додатна мотивација сељака, нпр. у пограничним областима Јабланице, био је позив на одбрану огњишта од Шиптара или неке друге опасности.²⁷ Борбу против Албанаца на демаркационој линији Италије према Косову и у пределу горње Јабланице Пећанац је, преувеличавајући и истичући опасност од албанског заузимања горње Јабланице, нарочито користио у привлачењу народа.²⁸

У зависности од броја скупљених четника, одред је могао бити подељен на чете. Неки одреди због малог броја четника нису дељени, док су други имали и по неколико чета. У просеку, одреди су у највећем броју имали по две чете. Избор четовођа и других функционера у одредима четника вршиле су и одређивале саме војводе у договору са својим људима. Бројно стање оваквих одреда и чета зависило је од величине подручја за који је дотични

батаљона. Погинуо је 1944. године у близини Пусте Реке. Године 1953. проглашен је за народног хероја. (Никола П. Илић, *Народни херој Дренички (романсирана биографија)*, Лесковац 1978, 24–27).

²⁶ Александар Марковић Туларски, *нав. дело*, 104. Овај аутор, по знању и сећању, наводи да је Пећанац са подручја Јабланице именовао 16 војвода. Више од половине били су учесници Топличког устанка, 13 је пришло равногорском покрету, само је један прихватио споразум Косте Пећанца са Немцима, један је 1941. пришао партизанима. Седморица су погинули, један извршио самоубиство 1944, тројица пребегла у иностранство, а један је до пре неколико година био жив.

²⁷ Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола П. Илић, *нав. дело*, 20.

²⁸ Добросав Туровић, *Гајтан у НОБ-у-хроника*, Београд 1975, 139.

војвода био одређен. Неке војводе нису имали одред и нису командовали ни имали четовође. Они су се придруживали онима који су имали људство. Четници су могли да бирају код ког војводе ће прећи и бити организовани. Готово сваки одред је имао и тзв. штапску чету која је бројала мали број људи и служила као заштита штаба четничког одреда.²⁹ Нарочито у првим месецима четничког организовања постојале су тзв. самосталне чете. Оне нису припадале неком одреду, односно њих није организовао наименовани војвода него су биле самоникле, састављене од људи који се нису мирили са окупацијом. Такве наоружане групе које су деловале самостално, сходно традицији, саме себе су називале четницима. Оне су обично после извесног времена приступале четницима Косте Пећанца, а у зависности од броја људи њихове четовође су добијале чин војводе и рејон деловања.³⁰ Декретом, односно наредбом о наименовању војвода, било је предвиђено да нико не води борбу против окупатора док за то не добије наређење главног команданта четника, војводе Косте Пећанца. „За непослушност била је предвиђена најстрожа смртна казна“. Ово је, свакако, учињено због тога да се не би догодило нешто као у народном устанку 1917, када је устанак преурањен, због чега је народ доживео тешко страдање. Међутим, ово је комунистима послужило за пропаганду против четника.³¹

²⁹ ВА, Нда, к. 33, ф. 13, рег. бр. 18.

³⁰ Јован Златић, „Четнички одреди војводе Косте Миловановића Пећанца у Нишком ратном округу 1941–1942“, *Нишки зборник*, бр. 20 (1996), 121–132.

³¹ Пропаганда против Пећанца и његових четника настављена је и после рата. Партизанска ратна пропаганда, посебно локална историографија, делом пуна дилетантизма и површности, међу чијим ауторима су углавном партизански борци с краја рата, „заслужни другови“, пензионисани удбаши и други акцију Косте Пећанца слика, као и све остало, црно белом бојом, сматрајући је издајом народа а посебно револуције. У неким фелтонима и написима тврди се да се Пећанац током 1940. сусретао и преговарао са немачким представницима, да би се фебруара 1941. у Софији, у двору бугарског краља Бориса, састао са Херманом Герингом, односно Рибентропом. Међутим, по обичају, не дају се детаљи разговора нити извор, него се прелази на констатацију да је „национални јунак и вођа устанка против бугарске окупације из 1917. чији је сваки говор пре тога био уперен против Бугарске и њене политике, дошао у бугарски краљевски двор да утре пут сарадњи. Када се све ово зна, лакше је схватити Пећанчеву издају за време четничког војевања у периоду окупације и како је од тог врлог националисте постао издајник и савезник немачког и бугарског окупатора“. Исти аутор тврди да је Пећанац добио 200.000 марака, а да је, наводно, Геринг састанак у Софији прокоментарисао речима: „Чини ми се да смо овога платили више но што вреди“. Чињенична подлога за ову тврдњу нађена је у исказу Вере Пешић на саслушању пред четницима Д. Михаиловића, за чији покрет на југу Србије је, иначе, била фатална. Наводно је она омогућила састанак Пећанца и Геринга. Сем исказа да је омогућила тај састанак, нису пронађени докази да се то заиста и десило (Милорад Козић, „Издаја и злочини Косте Пећанца и његових четника“, фелтон, „Народне новине“, јун–јул 1985. Исти аутор пише: „Међутим, утицај примљених 200.000 марака је био видан још за време двадесетседмодартовског

Учешће у четничким одредима било је добровољно и нико није примао никакву плату, барем не у почетку.³² Снабдевање оружјем било је како ко може и чиме располаже, мада су људи били прилично добро наоружани. Четници су обично боравили код својих кућа и нормално обављали своје послове, а кад је требало провести неку акцију, војвода је преко својих четовођа поруком сакупљао људе и водио на извршење задатка. Посебне врсте јединица биле су сеоске чете. Оне су се искључиво кретале по атару свог села и постајале активне само у случајевима директне опасности. Кад су људи одлазили даље од својих домова носили су са собом храну из својих кућа. Ако су дуже и даље били у каквим акцијама, онда су распоређивани на исхрану по кућама у дотичном месту, мада се то ређе дешавало.³³ Четници су били одевени у народну ношњу, на глави носили црне шубаре са кокардом, неки виђенији четници уместо шубара су носили кићанке. Препознатљиви симбол четника био је двоглави орао испод којег се налазила мртвачка глава на црној чоји, са две укрштене кости и два бајонета под углом. Према томе, они су се тешко разликовали од четника Драгољуба Михаиловића.³⁴

Дисциплина код четника, као добровољачке и народне војске, није била нити могла бити на некој завидној висини, јер се није базирала на војничкој строгости. Такво стање пружало је места и за различите злоупотребе.

Злодела четника долазила су често од стране оних самопрокламованих који су се лажно представљали као Пећанчеви, или пак од оних четничких јединица састављених од избеглица. Наравно, као и у другим покретима и у овом најстаријим је било преступника, лопова и крволока и опортуниста.

пуча, када је збачена влада Цветковић–Мачек, која је потписала пакт. Коста Пећанац не само да није у пучу учествовао већ се супротстављао говорећи да је пуч дело енглеске агентуре и против је интереса српског народа”... „Крајем 1940. немачки аташе др Карло Краус с Вером Пешић, придобио је Косту Пећанца за сарадника, али је он тражио да о томе лично разговара са Адолфом Хитлером. Почетком 1941. на састанак у Софији уместо Хитлера дошао је фелдмаршал Геринг Херман од кога је Пећанац добио 200.000 марака да би у случају напада Немачке на Југославију са својим четницима имао пасивно држање према Вермахту [...]”. Милорад Јанковић, Пета колона, „Политика”, 11–14. децембар 1972; Милорад Козић, *Четници Косте Пећанца у Другом светском рату*, Ниш 2004, 15–16).

³² По легализацији четници су добијали извесну накнаду. За добар део Пећанчевих четника то је био и извор егзистенције. У ратним приликама знатан део њих је остваривао какве-такве накнаде за своје четовање (60 динара дневно), као и следовања у храни и цигаретама. Према једном извештају из 1942, сваки четник је требало да добије следеће месечно следовање: 12 кг хлеба или брашна, 0,5 л зејтина, 1,6 кг меса, 400 гр масти или 500 гр сирове сланине, 500 гр шећера, 100 гр сапуна за рубље, 125 гр прашка за рубље, 180 цигарета и 50 гр сапуна за бријање за шест месеци.

³³ ВА, Нда, к. 20, ф. 7, рег. бр. 12 и к. 33, ф. 13. рег. бр. 2.

³⁴ Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола П. Илић, *нав. дело*, 20.

Немачки извори први пут спомињу четнике К. Пећанца у мају 1941. У једном немачком извештају пише: „У селима је становништво још повремено узнемирено од наоружаних банди, које, употребљавајући оружје, присиљавају народ да даје намирнице, па у случају противљења не презају ни од убијања... Поред ове врсте чисто разбојничких дружина, окупили су се местимично, српски политички фанатици под именом четника. Они покушавају да терором покрену народ против немачких окупационих трупа, односно да присиле председнике општина, у крајевима у којима Срби не управљају, да тероришу српски народ. Четници хоће да се представе као велика и широко заснована организација. Међутим, чињеница што се они усуђују да се појаве само у малим забаченим општинама, доказује њихов стварни утицај. У машти становништва четници су окружени много претераним ореолом, који се, пре свега, изражава у страху од њих... У поступцима са наоружаним бандама, не игра никакву улогу да ли су у питању четници или проста разбојничка дружина. Сваки који се бесправно затекне под оружјем, већ је проиграо свој живот”.³⁵

Велики број злоупотреба долазио је као резултат масованог прилива избеглица са Косова и Метохије и из Јужне Србије, односно Македоније. Већ првих месеци рата у Топлицу се слила река избеглица, углавном са Косова и Метохије. Септембра 1941. на подручју Прокупачког среза било је 2.844, а октобра 3.000 избеглица, који су размештени по сеоским насељима и запослени на обради земљишта. Мањи број узет је на рад у државна надлештва. У току јесени и зиме среске власти су и њима доделиле симболичну помоћ. Ипак, највећи број ових избеглица пришао је Пећанчевим четницима. На њихове претресе села, кад су тражили оружје и државну опрему, а који су се често сводили на пљачку и злостављање становника, било је много притужби Пећанцу. Милош Младеновић у књизи *Лажни идоли и варљиви идеали* о њима пише: „Ти четници који су силазили из Главног штаба били су махом избеглице са Косова и из Метохије, и све што су украли и опљачкали носили су својим новозаснованим кућама или склањали код разних домаћина. Извесне избеглице, које су се сврстале у Пећанчеве четнике, нису били поштени изгнаници већ добрим делом силеције и пљачкаши с Косова... Такви људи су у новој ситуацији бежали од освете, и сад им наново са Костином објавом у цепу и оружјем у руци запало да тобоже одржавају ред код нас у Топлици, па су на сопствени народ применили оно исто како су уређивали Турке по Косову”.³⁶

Активност војводе Пећанца после капитулације, тј. од 19. до 29. априла била искључиво везана за југ Србије – за Косаницу, Топлицу, Јабланицу, ободе Копаоника и у зони према Косову, где је постојала велика опасност

³⁵ Милан Борковић, *нав. дело*, 176; Извештај Штаба 60-те немачке пешадијске дивизије од 17. маја 1941, *Зборник докумената и података о народно-ослободилачком рату народа Југославије*, том I, књ. 1, 333 (даље *Зборник НОР-а*).

³⁶ Милош Младеновић, *нав. дело*, 37.

од арбанашких злочина. У поменутом периоду Пећанац је издао неколико наредби о постављању појединаца за команданте и формирању четничких одреда.³⁷

Међу првима у Горски штаб стигли су резервни мајор југословенске војске инжењер Крста Михајловић из Реткоцера,³⁸ који је већ 19. априла 1941 (на Васкрс) постављен за команданта Јабланичког четничког одреда. Сутрадан, 20. априла резервни капетан Максим Ђуровић постављен је за команданта Горњоморавског четничког одреда, Михајло Арсић из Црног Врха постављен је за команданта Медвеђског четничког одреда 23. априла, Милорад Филиповић из Доброг Дола за команданта Косаничког четничког одреда, Ника Куштримовић за четничког команданта Топлице и многи други.

До краја априла 1941. Пећанац је располагао са око 600 наоружаних четника који су били спремни за борбу против непријатеља. Готово да није било дела Србије у којем се још пре напада Немачке на Совјетски Савез нису појавиле мање групе његових четника.³⁹

Пећанац је своје војводе, посебно од 28. јуна, именовао типском наредбом за одређени дан, водећи рачуна да покрије читав простор Србије и Косова. У наредби коју прилажемо дати су и циљеви и задаци четничке акције, као и унутрашња организација четничких одреда. Наредба је имала следећи облик:

„Јунаци,

данас ми је пала у део та част да по традицијама нашег народа који спада у ред најборбенијих народа, за чување своје слободе и независности вере и отаџбине, произведен је за народног Четничког војводу наш друг и брат Крста Михајловић који ће се од сада звати и потписивати *војвода јабланички*.

Овим чином војвода Крста Јабланички примио је на себе велики задатак и тешку одговорност како пред историјом тако и пред нашим народом ма био жив или мртав.

Све војводе Четници и Четовође потпадаће под моју непосредну команду са следећим задацима:

Немачки и италијански војници докле год се буду пристојно понашали према нашем народу не смеју се нападати или убијати. Ко буде прекршио ову наредбу биће смрћу кажњен.

³⁷ Bojan Dimitrijević, „Nastanak nacionalnih pokreta otpora u Srbiji 1941. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2011), 90.

³⁸ Он је био искусан ратник. Учесник ратова 1912–1918. Носилац Карађорђевог звезде са мачевима. Током међуратног периода био је члан Рапубликанске странке. У Априлском рату био је командант самосталног 626. пешадијског батаљона. Командант Јабланичког четничког одреда био је до октобра 1941. На страну Драже Михаиловића прешао је априла 1944. После рата осуђен је на вишегодишњу казну затвора.

³⁹ Момчило Павловић, Божица Младеновић, *нав. дело*, 184.

Све удаљене војводе који не могу одржавати везу са мношвом имају право попунити декрет са мојим потписом именом и презименом заслужних родољуба и Четника и исти му на лицу места предати у моје име.

Подофицири који се буду својим радом одликовали и пожртвовали и истакли као заслужни унапредити их с по једним чином закључно са чином наредника водника са звањем четовође.

Војводе и четовође имају сузбијати шпијунажу, издајство, кривоклетство, међусобно оптуживање, разбојништво, пљачку, силовање, самовласно одузимање туђе имовине, насилно одвођење женских у циљу брака или блуда, несавесну трговинску зараду, шпекулацију или ликварство.

Смртне казне се могу изрицати само над овим лицима:

а. Када се ухвати лице са писменим исправама из којих се види да је дотично лице заиста у служби непријатеља, а против свога народа и своје Отаџбине.

б. Свако сумњиво лице, које ради против нашег народа и Отаџбине а то потврде под заклетвом најмање два до три грађанина, који не знају њега, његов рад и његова дела над њима се има извршити смртна казна.

Ако се ови сведоци буду криво заклели или из мржње говорили неистину против окривљеног, онда и њима припада смртна казна.

Четовођама је забрањено изрицање смртне казне, ако постоји опасност по свој живот или опстанак своје чете.

Сваки војвода образоваће преки суд, при својој чети у који улазе три најбоља и најправичнија члана четника, који имају право на по један глас приликом суђења, а сам војвода има право на два гласа. На тај начин преки суд има 5 гласова и одлука пада за коју падну три гласа пуноважна је и извршна одмах.

Четовође који су удаљени од свога одреда, образоваће на исти начин преки суд, с том разликом што је четовођа с једним гласом, а суд сачињавају још два равноправна члана. Сваку пресуду четовођа ће доставити свом реонском или најближем суседном војводи на преглед и одобрење с тима да и сам војвода улази у ово прегласавање са два гласа.

Све радње имају се вршити усмено тј. не сме се водити никакав списак свога рада и своје четничке организације.

Војводе и четовође имају права издавати признанице са мојим потписом у прво време за узети новац и намирнице за издржавање своје чете. Ове суме не смеју бити велике. А њихова величина зависиће од бројног стања одреда, чете и величине самог издржавања, доцније када војводе буду упознати и стекну народно поверење у своме реону, имају право издавати признанице за узети новац и намирнице под својим потписом.

Све војводе и четовође дужни су да набаве своје печате према своме звању, све у духу наређења Господина Министра војске и морнарице стр. пов.к.бр.36/41 године”.

У потпису овог акта су Главни одбор удружења четника и председник Главног одбора и командант четничких одреда, војвода Коста Пећанац.⁴⁰

За непуна два месеца Пећанац је произвео велики број војвода. Добар део њих формирао је своје одреде, али било је и оних који нису успели у томе иако су носили војводске титуле (војвода Радисав Вујисић из Медеваца, војвода Голуб Турчиновић из Тулара, војвода Станко Павловић из Оруглице и други). Изузетном брзином и ефикасношћу Пећанац је својим људима и одредима покрио шире подручје јужне Србије, а посебну концентрацију остварио је у Топлици и лесковачком крају. Ту територију његови одреди контролисали су у лето и рану јесен 1941. Без сумње, Пећанац је у том тренутку организовао покрет ради супротстављања непријатељу, али у погодном тренутку. Из једне наредбе Горског штаба, издате 29. априла приликом постављења за војводу и команданта Јабланичког четничког одреда Крсте Михајловића, са задатком да на терену Пусте Реке и Јабланице формира одред, виде се намера и циљ Пећанчеве акције. Главне тачке у наредби војводи јабланичком биле су да „...настане и увери становништво а нарочито војне обвезнике, да безусловно прикривају и очувају оружје и муницију и да се не предају непријатељу, где би пропадали у ропству; да настане, да народ ни у ком случају не сме употребљавати оружје бесциљно на непријатеља док не наступи моменат што ће потписати у споразуму са потчињеним војводама наредити када зато наступи погодан моменат а ово све у интересу чувања нашег живота; да свим средствима па и смртним казнама спречи узајамно оптуживање народа непријатељу, служење истом као и шпијунажу на штету четничке акције и отаџбине уопште; да стави до знања најповерљивијим путем, да ће отаџбина признати свим заслужним као борцима, тако и не борцима и јатацима оба пола добровољачка својства брзо и ефикасно ма и на штету имовине издајника Отаџбине; [...] по могућству војводе одреда настојаће, да четовође исхрањују своје људство прибирањем од нашег становништва, на пријатељски начин, и то све док се не добију потребна новчана средства за исхрану када ће се исплате уредно извршити. Признанице ће се уредно издавати, а са датумом пре напуштања дотичне територије од стране наше војске, а војвода Михајловић потписиваће их за своје и друге одреде у својству команданта 626. пешадијског самосталног батаљона; у случају шпијунаже лица плаћена од стране непријатеља кад се таква ухвате и јасно утврди њихова кривица поступити најстрожије и казне извршавати на забаченим и неприступачним местима, како се њихови лешеве не би могли проналазити. Ове казне ће извршавати најповерљивија лица, без присуства напред именованих војвода; наређујем војводама и

⁴⁰ АС, БИА, II/45. Заплењена архива Косте Пећанца, *Типска наредба о постављању четничких војвода*.

четовођама, да свим средствима настоје развијати љубав, братство и слогу међу четницима како не би долазило до нежељених догађаја, а нарочито најстрожије забрањујем под условом казне смрћу било какву пљачку, силовање и томе слично над нашим живљем, а нарочито оном које се лојално држи према Отаџбини и четницима...“⁴¹

На крају наредбе Коста Миловановић је истакао уверење да ће „Отаџбина помоћу савезника Енглеске и Америке, које никада нису изгубиле рат, за кратко време бити ослобођена и бити још већа и силнија него што је икада била“. То још више наводи да Пећанац није планирао да води оружану борбу против окупатора већ да развија четничку мрежу, брани народ од злочина и унутрашњих непријатеља и чека повољан тренутак за ослобођење које ће доћи са напредовањем савезника.⁴²

На основу ове Пећанчеве наредбе, чије су кључне тачке овде дате, Крста Михајловић је за два месеца формирао у Јабланици, Пустој Реци и Косаници 49 четничких чета са око 1280 четника. У његов штаб у Лецу свакодневно су се пријављивали добровољци, којима је после заклетве издавао објаве. Лепе вести о брзом ширењу покрета обрадовале су Пећанца који је 11. јула 1941. посетио село Гајтан где је радо дочекан.

Највећи број четника К. Пећанца налазио се на ширем простору југа Србије. У првом периоду, до јуна 1941, Пећанац и његови четници су највећим делом били концентрисани на источним обронцима Копаоника, на Соколовици, у Јабланици и Косаници.

Нови замах регрутовања дошао је са Видовданом. На овај за Србе веома значајан празник Пећанац је организовао велики збор на планини Видојевици, југозападно од Прокупља, на месту званом Два соколова виса, на којем се, по речима Мирка Живановића, изјаснио за борбу против окупатора. Његова намера је била да Топлицу претвори у своју базу „одакле би проширио рад четничке организације и на остале крајеве Србије“.⁴³ Само из Лесковца и околине збору је присуствовало око 160 виђенијих људи, иако је до тада већ био формиран Јабланички и Медвеђски одред.⁴⁴ Како истиче Боривоје Карапанџић, „Том приликом је Војвода Пећанац одржао говор у коме је рекао да је окупација тешка ствар, али да је много теже дизати устанак кад му време није. Подвукао је како је 1917. године дизао преурањени устанак у окупираној Топлици, када је у црно био завио свој народ, те више то не жели да ради. Зато је саветовао, да се четовође

⁴¹ АС, БИА, II/45, Заплењена архива Косте Пећанца; ВА, Нда, к 66-8/1. Наредба команданта свих четничких одреда Краљевине Југославије за 29. април 1941.

⁴² Живојин Николић Брка, *Југоисточна Србија у рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1983, 57.

⁴³ Мирко Живановић, *Светли ликови из тамних дана. Ужаси црног и црвеног фашизма, и тешка борба против њих*, Минхен 1983, 58.

⁴⁴ Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола П. Илић, *нав. дело*, 16.

разиђу у своје крајеве, да седе мирно, а кад дође време да се поведе борба за народно ослобођење, он ће их позвати. И људи су се стварно разишли. С њим је остала само његова најужа пратња.”⁴⁵ Станислав Краков пише да је војвода Пећанац свима који би ушли у дужи разговор са њим постављао питање: „Можемо ли ми данас да тучемо Немце? Ако ми ти докажеш да можемо, ја ћу поћи са вама, али ја знам да ми то не можемо и зато ме немојте звати на устанак, јер бар ја знам како устанак у невреме доноси народу уништење”.⁴⁶ Коста Пећанац је у писму војводама од 12. јуна нагласио да је кључно да се сачувају животи људи. „Сачувајте народ од разних шићарција, јер нам не треба пуста Сахара и Сибир. Нама је потребна земља са народом. Сваки онај ко мисли да ствара догађаје вара се, јер смо ми мали да их стварамо. Идимо мудро за догађајима и пратимо их у корак, па нека нам у целој земљи остане стотину верних, ја вас уверавам да ћемо победити.”⁴⁷ Речи војводе су убрзо почеле да се остварују. Ширење вести да Пећанац преговара са Немцима утицало је да га одређен број војвода и четника напусти. Међутим, организација тиме није променила линију развоја.

До краја 1941. Пећанац је са својим одредима покрио читав простор Србије од Ваљева до Врања. Само на подручју Фелдкомандатуре 809 Немци су децембра 1941. регистровали 36 Пећанчевих одреда. Према неким подацима, до краја 1941. упркос свим превирањима четнички покрет К. Пећанца нарастао је на импозантних 15.000 бораца. У Топлици четници су били организовани у шест одреда, а у лесковачком крају чак у 13. На простору јужне Србије било је око 30 четничких одреда, насупрот десетак партизанских. Међутим, бројчана надмоћност није имала адекватан израз у борбеним акцијама, посебно не у борбама са мањим партизанским одредима, који су показали велику покретљивост, упорност и идеолошки фанатизам. Припадници Пећанчеве војне организације били су чланови предратних четничких удружења, сиромашни сељаци, занатлије и сл., док је проценат официра југословенске војске био изузетно мали. По годинама, то је била организација са најстаријим борачким кадром. Просечна старост борачког састава била је преко 30 година. И ту чињеницу треба имати у виду приликом сагледавања активности ове четничке организације.

Пећанчеви четници нису имали идејно-политички програм, нити је Пећанац у свом окружењу имао људе који би идејно обликовали и усмеравали тај покрет.⁴⁸ Његови четници су се надахњивали четничким

⁴⁵ Боровоје Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941-1945*. Београд 1993, 45–46.

⁴⁶ Станислав Краков, *нав. дело*, 126–127.

⁴⁷ АС, БИА, II/45 Распис свим четничким одредима у земљи од 12. јуна 1942.

⁴⁸ Пећанчев штаб био је добро организован. Начелник штаба био је Трифун Микић, војвода Тимочки, ађутант Штаба био је Мирко Бауковић, капетан II класе,

родољубивим традицијама с краја 19. и почетка 20. века. Те групе, које су убрзо прерасле у војну организацију, неговале су четнички култ херојске прошлости, који је нарочито долазио до изражаја приликом полагања заклетве или сахрана појединих чланова. Услед недостатка савременог пропагандног апарата и средстава за информисање (сем једног листа)⁴⁹ и веза какве су поседовале политичке организације, ова доста велика формација по броју људи и хетерогена по саставу и интересима, није успела да се афирмише ни као ефикасна војна организација, делујући архаично, као реликт 19. века.⁵⁰

Сам Пећанац, иако су му вођство признавали и официри југословенске војске који су, после разбијања Краљевине избегавајући заробљавање самоиницијативно у разним деловима земље формирали војне групе за настављање отпора (Ј. Новаковић, Д. Кесеровић, М. Радојевић, Д. Михаиловић и др.), није се најбоље сналазио у новоствореним приликама. Свестан какве би последице могао да изазове устанак против Немаца, и застрашујућих немачких одмазди и порука „ако ли Срби не буду у стању да сами поврате мир и ред на своме тлу Немачка и немачких савезника оружана сила претвориће Србију у спаљену земљу,”⁵¹ узимајући у обзир и апеле избегличке владе у Лондону преко Радио Лондона на српски народ да се уздржи од пренагљених поступака и сачека свитање слободе, да има стрпљења за одлучни тренутак победе – „Не дозволите непријатељу који Вас вреба и тражи ма какав изговор за своја недела, да вас веша и убија”,⁵² Пећанац се определио за заштиту народа од шиптарских упада и комунизма. Како је устанак у Србији све више јачао а заједничком борбом

док је Пећанчев лични ађутант био војвода Божа Јелачић. За пропаганду у Горском штабу био је задужен Нишлија Милан Спасенић „Медведнички“, љотићевац, а по вокацији професор музике. Осим поменутих, Штаб је имао интендантуру, судско ислеђивање, санитет, лекара, ветеринара, официра за везу, секретара... (Јован Златић, „Четнички одреди војводе Косте Миловановића Пећанца у Нишком ратном округу 1941–1942“, *Нишки зборник*, бр. 20 (1996), 127).

⁴⁹ У *Билтену српских националних четника*, гласила Пећанчевих четника, често се и говорило о томе зашто четници не нападају окупатора. Тако у једној објави стоји да су четници слободни горски људи, одрасли с пушком. „Нисмо нападали окупаторску војну силу, јер смо верни и послушни војници краља Петра, чија нам је Врховна команда наредила да борбу обуставимо, да немачку војну силу даље не нападамо. Али смо зато ипак остали четници. Дуго времена нас је окупатор попреко гледао. Сад је прихватио наш став, видевши да нисмо мучки хајдуци што из потаје и заседе убијају, већ витешки борци за слободу свога народа [...]. Јер ако дигнемо устанак, Немачка нас може с неколико дивизија које увек може довући, за час, у крви и огњу, умирити. Шта нам после вреди да немачка изгуби рат? Ми крај рата нећемо дочекати. Ми ћемо главни део народа изгубити...”

⁵⁰ Момчило Павловић, Божица Младеновић, *нав. дело*, 188.

⁵¹ Из говора др Харалда Турнера, шефа Немачког управног штаба за Србију (*Обнова*, 30. август 1941).

⁵² Коста Николић, *Историја равнорског покрета*, књ. 2, Београд 1999, 17.

партизанских и снага Југословенске војске у отаџбини створена велика слободна територија, Пећанац се све више приближавао Немцима, а затим и Влади народног спаса. У једном немачком извештају о процени ситуације од 12. августа 1941. стоји: „Вођа четника Пећанац покушао је, штавише преко једног посредника, да немачким и српским властима понуди своју помоћ против комуниста. Треба причекати па да се види да ли се озбиљно мисли или се ради о лукавству. Природни циљеви четничких банди остаће и даље борба против туђе окупације”.⁵³

Ако је до почетка августа чекао и тактизирао не сарађујући са окупатором, крајем тог месеца Пећанац се безусловно ставио на страну Недића у напорима да се уведе мир у Србији, претходно успоставивши контакт са немачким представницима на југу Србије. Пећанца су тих дана на сарадњу позивали и комесарска управа и комунисти и Драгољуб Михаиловић. Димитрије Љотић, који је радио на састављању владе народног спаса, послао је Пећанцу 12. августа 1941. свог поверљивог човека, (Зорана Вуковића) који је од раније имао добре везе са четничким војводом. Задатак Љотићевог изасланика био је да Пећанца обавести о опасностима која прете српском народу и да га позове да помогне евентуалну владу народног спаса. „Вуковићу се у овој мисији придружио и војвода Блашко Михаиловић, један од Пећанчевих другова из четничког покрета и они су на планини Соколовици између Куршумлије и Прокупља наишли на Пећанчев штаб, где је био велики број четника икупљен. После неколико дана разговора са Љотићевим делегатима, Пећанац, прихвативши позив и готов да помогне сваки покушај да се сузбије комунистичка акција у Србији, одлучио је да пође за Аранђеловац и да на Букуљи сазове збор свих четника из земље. На путу према Прокупљу био је заробљен од једне немачке страже, и са пратњом стављен пред стрељачки строј, као одметник који је ухваћен са оружјем. Тек после телефонирања команди у Београду и доласка немачког представника који се доиста уверио да се ради о Пећанцу, дозвољено му је да настави пут за Ниш, односно Београд.”

Према другој верзији, на састанку у Куршумлији средином августа 1941. представник Вермахта, поручник Јенинг и унтерштрумфирер Енгелман предложили су Пећанцу да пође у Београд на преговоре са заповедником Србије генералом Данкелманом. Он је то одмах прихватио. У селу Плочнику код Прокупља састао се с групом немачких официра и представника Комесаријата за Србију. Аутомобилом је отпутовао у Ниш, одатле авионом у Београд где га је примио генерал Данкелман. Од Немаца је тражио да се четничким одредима дозволи слобода кретања, наоружање и могућност за организацију, што је одобрено. Из Београда,

⁵³ Никола Илић, *Колаборација четника са окупаторима и квислинзима у Србији 1941-1944*, Лесковац 1996, 16.

Пећанац је отпутовао у Аранђеловац, где је 24. августа 1941. на планини Букуљи одржао састанак са појединим четничким командантима из западне и централне Србије. Одатле је јавио свом заменику, војводи Милану Косанчићу у Топлици, да се налази „са више од 20 војвода и више од 200 четника у једној планини у друштву виших и нижих официра и ђенерала и са немачким представницима[...]”.⁵⁴

Са Пећанцем се састао и шеф Гестапоа за Србију Карл Краус, том приликом је постигнут споразум о одржавању реда и борби четника против бандита. Партизанска пропаганда је већ тада Пећанца представљала као немачког плаћеника и издајника, износећи о овом сусрету детаље као да су се „два побратима срдечно изљубила и дубоко дирнут Коста Пећанац је подарио Краусу свој четнички знак, а Краус Кости свој револвер, као симбол будућег крвопролића”.⁵⁵

Споразум између Пећанца и Недића склопљен је 27. августа 1941. Њиме је било предвиђено да Пећанчеви четници одржавају везу само са органима Недићеве владе, а не са Немцима, као и да не улазе у градове у којима су се налазиле немачке посаде.

Истог дана када је закључен споразум између Недића и Пећанца, Немци су целу Србију облепили плакатима на којима је био одштампан проглас Косте Пећанца српском народу. Проглас је објављен и у дневној штампи.

Како се разазнаје из релевантних немачких докумената, Штаб војног заповедника Србије придавао је велики значај аранжману са Костом Миловановићем Пећанцем. Тај аранжман био је Немцима потребан пре свега зато што су рачунали да ће Пећанац као позната личност из минулих ратова привући српске националне кругове и, у целини гледано, одбити у првом реду сељачки елеменат како од партизана тако и од Драже Михаиловића.⁵⁶

Политичка и војна дешавања, страдање народа и уверење да су комунисти изазивачи укупног зла и страдања српског народа, што је појачао и *Апел српском народу*⁵⁷ утицали су на Пећанчеву одлуку да се

⁵⁴ Никола Илић, *нав. дело*, 18.

⁵⁵ „Половином августа у селу Плочнику, недалеко од Прокупља, Пећанац се састао са шефом Гестапоа у Србији (Краусом) и потписао споразум о заједничкој борби против партизана у Србији” (Велимир Терзић, *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, Београд 1957, 67). Овај исказ је касније непрестано понављан у историографији, али није објављен поменути споразум.

⁵⁶ Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1941–1945*, 1–4, Крагујевац. 1995, 1130.

⁵⁷ У Апелу се за страдање српског народа оптужују комунисти „шака туђинских плаћеника и саботера по наредбама злочиначког большевизма” који својим недељима доводе у питање опстанак целокупне српске нације. „Зато позивамо целокупни српски народ да одлучно у свакој прилици и свим средствима помогне наше власти у борби против ових злотвора српског народа и његове будућности.” (*Обнова*, 11. август 1941; Станислав Краков, *Пламен четништва*, Београд 1930, 105–113).

придружи националним снагама за уништење комуниста.⁵⁸ Стављајући то као приоритет, он је пристао да његови четнички одреди постану легализоване и званичне формације, које је издржавала српска влада.⁵⁹ Тиме је стари војвода прихватио и идејно-политичку оријентацију Недића и своје одреде ставио у службу Влади за пацификацију Србије, што је објавио Прогласом од 27. августа.⁶⁰

За огроман део грађанства у Србији, које је на четнике гледало као на патриоте без премца, Пећанчев проглас представљао је велико и непријатно изненађење. Утолико више што се тада у народу говорило да је управо Пећанац са својим четницима одбио да се преда окупаторској војсци и да се, штитећи српски народ, жестоко борио против Шиптара и Бугара. Од тада су четници Косте Пећанца преузели улогу жандармерије која чува ред и мир у насељима сарађујући са окупатором.

Легализовањем Пећанчевих четника, грађански рат на југу Србије добио је нови замах. Партизани су остали једини устаници, а четници су преузели обавезу да њихов устанак угуше”.⁶¹ Како вели Р. Васиљевић, своју улогу „није преузео ни због власти, ни због части, ни због славе... Пљунуо сам на себе да би избавио овај народ”, говорио је Пећанац, објашњавајући своју позицију у ковитлацу догађаја 1941. године. Сакривено оружје о коме је било речи на почетку тако није употребљено за борбу против окупатора, што му је била првобитна намена, већ за грађански рат, који је Пећанац свим силама желео да спречи.

На крају треба посебно нагласити да Пећанац није био једини који се определио за то да се не диже устанак у погрешно време. Он је припадао делу становништва у Србији које је мирно прихватило немачку окупациону

⁵⁸ Треба споменути да је и сам Коста Пећанац улазак Совјетског Савеза у рат дочекао са великом радушћу. Као и сав српски народ и он се надао да ће са Стаљином на правој страни рат много краће трајати. Радост због тога није скривана ни у самом Горском штабу. Како пише Раде Драинац на буквама близу штаба на Соколовици тих дана могле су се прочитати урезане паролe попут: „Живео Стаљин“ и „Живео СССР“ (Раде Драинац, *Црни дани*, Београд 1963, 95; Живојин Николић Брка, *нав. дело*, 58).

⁵⁹ Небојша Стамболија, *Српска државна стража 1942–1945*, рукопис докторске дисертације.

⁶⁰ У *Прогласу драгом народу* од 27. августа 1941. Пећанац је најавио обрачун са свим неодговорним елементима који руше и пале српске домове и убијају и оно мало Срба „што нам још у животу остаде. Пљачке на све стране. Силују мале кћери и наше жене. Све то чине под светим именом Српских четника, на чијем челу ја стојим. Каљају нам образ и часно име живих и мртвих четника, који ни у прошлости ни у садашњости никада нису имали везе са пљачкашима и разбојницима (ВА, Нда, 33-11/5. Овај документ сачуван је у већем броју и разним форматима. Пажљивим читањем види се да постоје две различите верзије. Иако је обе потписао Пећанац у једној верзији нема тачака 3. и 4, као и појединих реченица).

⁶¹ Иван Ивановић, *Драинац између четника и партизана: егзегеза романа Црни дани Раке Драинца*, Београд 2002, 93.

силу и са страхом пратила безобзирне и сурове немачке одмазде. Жеља и уверење да може да заустави даље одмазде, спречи устанак и избегне братоубилачки рат за Пећанца су биле довољне да донесе одлуку која ће га у народу компромитовати и означити као издајника и сарадника окупатора.

Извори и литература

Необјављени извори:

Архив Србије, Фонд Безбедоносно-информативна агенција, досије Заплењена архова Косте Пећанца (ратни период).

Војни архив, Недићева архива.

Објављени извори:

Суђење члановима политичког и војног руководства организације Драже Михаиловића, Стенограмске белешке, Београд 1945.

Зборник докумената и података о народно-ослободилачком рату народа Југославије, том I, књ. 1 (Зборник НОР-а).

Новине:

Билтен српских националних четника

Народне новине

Обнова

Политика

Литература:

Борковић Милан, *Контарареволуција у Србији, квислиншка управа 1941–42*. књ. 2, Београд 1979.

Dimitrijević Bojan, „Nastanak nacionalnih pokreta otpora u Srbiji 1941. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 1, Београд 2011.

Живановић Мирко, *Светли ликови из тамних дана. Ужаси црног и црвеног фашизма, и тешка борба против њих*, Минхен 1983.

Životić Aleksandar, „Četničke jedinice vojske Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu“, *Istorija 20. veka*, br. 1, Београд 2011.

Жикић Милош, „Лесковац и околина у Априлском рату“, *Лесковачки зборник*, бр. 59, Лесковац 2019.

Жикић Милош, *Априлски рат у Моравској бановини*, Београд 2020.

Златић Јован, „Четнички одреди војводе Косте Миловановића Пећанца у Нишком ратном округу 1941–1942“, *Нишки зборник*, бр. 20, Ниш 1996.

Иван Ивановић, *Драинац између четника и партизана: егзегеза романа Црни дани Раке Драинца*, Београд 2002.

Илић Никола, *Колаборација четника са окупаторима и квислинзима у Србији 1941–1944*, Лесковац 1996.

Илић П. Никола, „Немачко бомбардовање Лесковца 1941. године“, *Лесковачки зборник*, бр. 35, Лесковац 1995.

Илић П. Никола, *Народни херој Дренички (романсирана биографија)*, Лесковац 1978.

Казимировић Васа, *Србија и Југославија 1941–1945*, 1–4, Крагујевац 1995.

Карапанцић Боривоје, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Београд 1993.

Козић Милорад, *Четници Косте Пећанца у Другом светском рату*, Ниш 2004.

Краков Станислав, *Генерал Милан Недић*, I-II, Минхен 1962–1968.

Краков Станислав, *Пламен четништва*, Београд 1930.

Марковић Туларски Александар, *Бурни дани грађанског рата на југу Србије. Четници и равногорци у Јабланици 1941–1945*, Београд 1996.

Младеновић Милош, *Лажни идоли, варљиви идеали*, Лондон 1996.

Николић Брка Живојин, *Југоисточна Србија у рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1983.

Николић Коста, *Историја равногорског покрета*, 1-3, Београд 1999.

Павловић Момчило, Младеновић Божица, *Коста Миловановић Пећанац, 1879–1944*, Београд 2006.

Петровић Драгољуб, „Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка октобра 1941. године“, *Војноисториски гласник*, бр. 2, Београд 1968.

Раде Драинац, *Црни дани*, Београд 1963.

Стојковић Живан, „Априлски рат 1941“, *Лесковачки зборник*, бр. 24, Лесковац 1984.

Стојковић Живан, Ракић Хранислав, Илић Никола, *Четници у лесковачком крају 1941–1944*, Лесковац 1993.

Терзић Велимир, *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, Београд 1957.

Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, II, Ljubljana 1984.

Стамболија Небојша, *Српска државна стража 1942–1945*, рукопис докторске дисертације.

Summary

Momčilo Pavlović, Nemanja Mitrović

KOSTA MILOVANOVIC PEĆANAC AND THE FORMATION OF THE CHETNIK ORGANIZATION IN THE SOUTH OF SERBIA APRIL 6 - AUGUST 27, 1941

One day before the German attack on Yugoslavia and the devastating bombing of Belgrade, on April 5, 1941, Minister of the Army and Navy, with the consent

of the Supreme Command, appointed Kosta Milovanović Pećanac, a 62-year-old *vojvoda* (= war leader), as commander of all Chetnik detachments of The Kingdom of Yugoslavia. *Vojvoda* Milovanović had an order to remain in the background and organize guerrilla warfare in event war and the withdrawal of the Yugoslav army. Based on that order, Pećanac started arranging Chetnik detachments from Kuršumlija or Kopaonik on April 6, 1941. The Chetnik headquarters, first located in Lukovska Banja, then on Mount Sokolovica – the centre of the rebellion from 1917. So, the Pećanac's group was the first Chetnik formation and the first national armed formation in general, created before the capitulation of Yugoslavia.

However, when the army capitulated, and the state structure collapsed, a new situation arose for *Vojvoda* Pećanac and his Chetnik organization, the only remaining armed formation. The activity of *Vojvoda* Pećanac after the capitulation, i.e. from April 19 to 29, was exclusively attached to the south of Serbia – to Kosanica, Toplica, Jablanica, the outskirts of Kopaonik mountain, and in the zone towards Kosovo where there was a great danger of Arbanasi crimes. In that period, Pećanac issued several orders on appointing individuals as commanders and forming Chetnik detachments.

By the end of April 1941, Pećanac had about 600 armed Chetnik soldiers. In the following months, smaller groups of his Chetniks appeared in every part of Serbia, even before the German attack on the Soviet Union. By the end of 1941, Pećanac and his squads covered the entire area of Serbia from Valjevo to Vranje. Only in the area of the Field Command 809, in December 1941, the Germans registered 36 Chetnik detachments of Kosta Milovanović Pećanac. According to some data, by the end of 1941, the movement grew to an impressive 15,000 fighters. In Toplica, the Chetniks organized in 6 detachments, and the Leskovac area, 13. In total, there were about 30 Chetnik detachments in southern Serbia.

Uprising and joint actions of the partisan and Draža Mihailović movements, creation of the free territory in western Serbia, frightening threats and cruel German retaliation, appeals of the political and intellectual elite in Serbia and the refugee government not to provoke suffering by irresponsible actions, as well as the experience of a premature uprising and the scope of the suffering of people in Toplica, Jablanica and Pusta Reka in 1917 influenced Kosta's decision to join the national forces to destroy the communists. The desire and belief that he could stop further revenge, prevent an uprising, and even avoid the fratricidal war determined Pećanac to make a decision that would compromise him among the people and mark him as a traitor and collaborator of the occupier. Putting that as a priority, he agreed to cooperate with the occupying authorities and for his Chetnik detachments to become legalized and official formations, which the Serbian government supported. Old *vojvoda* accepted Nedić's ideological and political orientation and put his detachments in the service of the government for the pacification of Serbia, which he announced in the Proclamation of August 27.